

Tatiana Bajuk Senčar

DOI: https://doi.org/10.3986/9789610505501_02

O RAZISKAVAH MEJ V ANTROPOLOGIJI IN ETNOLOGIJI

Področje raziskav mej (angl. *border studies*) je kompleksno, interdisciplinarno področje, v okviru katerega različne vede ponujajo komplementarne poglede na meje po vsem svetu. Raznoteri pristopi izvirajo iz značilnih zgodovin posamičnih ved, njihovih temeljnih vprašanj ter tudi analitičnih prioritet in metod. To velja tudi za antropologijo mej, saj je njen prispevek k raziskavam tega polja neločljivo povezan z zgodovino discipline, njenimi raziskovalnimi prioritetami in specifičnim zbirom metodoloških pristopov in orodij. Ker so študije mej v antropologiji hkrati tesno povezane s temeljnimi značilnostmi te vede, je včasih težko določno omejiti tisto, kar bi enoznačno opredelili kot raziskave mej.

V tem poglavju ne predstavljamo kriterijev in značilnosti, ki opredeljujejo, kaj sodi na področje antropologije mej in kaj ne, temveč se po predstavitvi nekaterih glavnih konceptov in vprašanj, ki so temelj za raziskave mej, posvečamo temu področju, kakor se je razvijalo v času – kot odziv na določene razmere, prakse in fenomene na terenu. V antropologiji in etnologiji so raziskave mej sicer del širše zastavljenih teoretskih disciplinarnih razprav, hkrati pa izhajajo z nekaterih obmejnih območij, ki so postala vzor(ec) za preučevanje mej. Takšna območja so mehiško-ameriška meja, meje v Evropi ali, natančneje, v Evropski skupnosti (ES) in pozneje v Evropski uniji (EU), in, kar je posebej pomembno za slovensko etnološko in antropološko raziskovanje, meje bivše Jugoslavije in Slovenije. Ta seznam še daleč ni izčrpen, vendar omenjene meje

ustvarjajo steber raziskav in rdečo nit, ki strukturirata precejšen del razprav o mejah, predvsem v primerjalnem kontekstu. Vsako obmejno območje je kulturno in zgodovinsko specifično, saj se raziskovanje, ki poteka v teh krajih, odziva na vprašanja in obmejne ureditve, ki so značilne zanje, in na to, kako se s časom spreminjajo.

MEJE V ANTROPOLOGIJI IN ETNOLOGIJI

Nekateri specialisti za problematiko mej, kot na primer Hastings Donnan in Dieter Haller, trdijo, da je poseben prispevek antropologije k raziskavam mej povezan z dejstvom, da je zanjo osrednjega pomena koncept mej, posebej še kulturna razsežnost mej. Ob tem predpostavljata, da so meje neločljivo povezane s kulturo, s tem pa se pridružujeta tistim, ki menijo, da je zarisovanje mej univerzalen element človekovega doživetja in s tem antropološka konstanta (Donnan in Haller 2000: 8). Ljudje, ki jih je Ina-Maria Greverus opredelila kot teritorialna in »meje postavljajoča bitja« (Greverus 1969, v Donnan in Haller 2000: 8), doživljajo svet v smislu podobnosti in razlik, ki se izražajo v mejah. Povedano drugače, meje niso neločljivo povezane zgolj z načinom, kako ljudje kot posamezniki vidijo in doživljajo svet, temveč so osrednjega pomena tudi pri tem, kako ljudje delujejo kot družbena bitja, namreč na podlagi skupnega zavedanja mej, ki izvirajo iz sistemov klasifikacij. Ti sistemi so podlaga za razumevanje identitete in odnosa do drugih. Sistemi in strukture pomena, ki jih opredeljuje zarisovanje mej, so bili v zgodovini vedno osrednjega pomena pri antropološkem preučevanju kultur. To sicer ne velja toliko za politične oz. mednarodne meje, ki so predmet preučevanja postale dosti pozneje.

Naslednje obsežno področje antropoloških raziskav, ki je povezano z mejami, je spreminjanje družbenih statusov. Takšne so, na primer, obravnave uveljavljenih prehajanj med različnimi kategorijami družbenega položaja v posamičnih kulturah v delih Arnolda van Gennepa (1909) in Victorja Turnerja (1967). Raziskovala sta obrede prehajanja med različnimi življenjskimi obdobji. Obrede prehoda zaznamuje občutek nedoločljivosti, nestabilnosti in nekaj, kar je van Gennep opredelil kot liminalnost,

namreč položaj, ko človek stoji na meji med starim, znanim in novim. Van Gennep in Turner sta se posvetila predvsem analizi strukture in simbolizma teh obredov. Van Gennep je pokazal, da imajo pogosto tridelno strukturo, ki olajša prehod med družbenimi položaji – ločitev, rob (*limen*) in združitev. Prva in zadnja stopnja vključujeta posameznikovo ločitev in poznejšo ponovno združitev s skupnostjo po opravljenem družbenem prehodu. Turner se je posvečal predvsem srednji, liminalni stopnji. Preučeval je njeno simboliko in funkcijo, da bi razumel, kako je v različnih kulturah mogoče prestopiti mejno črto med različnimi kategorijami identitete, ne da bi bil ob tem spodkopan uveljavljen sistem kategorij v družbi. Med obredi, ki jih je opazoval in analiziral, je bil iniciacijski obred za odraščajoče dečke pri ljudstvu Ndembu v Zambiji: dečki ali novinci gredo s plemenskimi starešinami v osamo v divjino in ko se sklene liminalna faza obreda, ki se fizično in socialno odvije zunaj mej skupnosti, se novinci vrnejo v skupnost; s tem si zagotovijo priznanje položaja odraslosti.

Naslednje zgodovinsko pomembno raziskovalno polje, povezano s simbolnimi in konceptualnimi mejami, se nanaša na t. i. mejne osebe v tradicionalnih družbah, ki imajo zmožnost, da prehajajo med različnimi kategorijami; to so na primer triksterji oz. sleparji, šamani in čarovnice (Donnan in Haller 2000), poznani v kulturnih tradicijah in družbah vseh celin.¹ Analize takšnih likov v ustnih virih in v vsakdanjih praksah so namenjene pojasnitvam, kakšen je razpon njihovih vlog in kakšen pomen imajo kot liminalni akterji. V domorodnih ameriških kulturah so triksterji – tako v mitologiji kot v vsakdanjem življenju – v svojem bistvu ambivalentni in kontradiktorni liki, medtem ko šamani občasno uresničujejo zmožnost prehajanja med človeškim in drugim svetom.

Domorodni ameriški trikster je lik praga in enotnosti. Izvaja čuden šamanizem, ki vsem svojim prigodam in nezgodam navkljub učinkovito povleče tisto od zgoraj v spodnji svet. Simultano in nehote ustvarja harmonijo med svetovoma in zagotavlja zabavne napotke, kako to harmonijo ohranjati. (Ellis 1993: 66)

Kot obrobneži, ki lahko dostopajo do različnih svetov, mejne osebe in liki omogočajo pogled na različne funkcije mej, ki delujejo

hkrati kot omejitve in pragovi. Ker delujejo kot ambivalentne osebe, hkrati pomagajo vzdrževati občutek povezanosti med sicer vzajemno izključujočimi se svetovi.

DIFUZIJA, KULTURNA OBMOČJA IN PROSTORI KULTURE

Velika večina raziskav je obravnavala meje in mejne osebe v določeni kulturi; le občasno so tudi primerjali razmere na eni in drugi strani meje. Postavlja se vprašanje, kdaj so postale središče antropoloških raziskav meje *med* kulturami, plemeni, narodi ali državami.

Na pretežno nedavno področje raziskav administrativnih in političnih mej v antropologiji so vplivale intelektualne tradicije in raziskave iz prejšnjega stoletja. Nekatere od teh so formirale tudi druge vede, povezane z raziskovanjem mej – posebej geografijo. Na raziskave mej v antropologiji in geografiji je vplivalo spoznanje o pomembnosti geografskega položaja kultur, ki je bilo osrednje vprašanje raziskav v tradiciji kulturnega difuzionizma.

Difuzionizem se nanaša na sklop medsebojno povezanih idejnih tradicij iz številnih ved tako iz Evrope kot Združenih držav Amerike (ZDA); usmeritev je prevladovala od druge polovice 19. stoletja do konca 1. svetovne vojne. Sicer širok razpon difuzionističnih smeri je povezovalo prizadevanje, da bi odgovorili na eno samo vprašanje, in sicer, zakaj se zdi, da so določene kulturne značilnosti skupne različnim kulturam? Kratek odgovor na to vprašanje je bil, da gre za razširjanje kulturnih značilnosti prek kultur, prek kulturnih mej, pojasnjevalni mehanizmi ali razlogi za takšno razširjanje pa so bili precej različni.

Najskrajnejše teorije difuzije so temeljile na podmeni, da se kulturne značilnosti širijo iz kulturnega središča in se iz tega prenašajo v druge kulture (t. i. heliocentrična difuzija). V eni najskrajnejših različic te teorije je britanski učenjak Grafton Elliot Smith (1928) zagovarjal, da so vir vse kulture antične civilizacije – posebej stari Egipt. Zmernejše teorije difuzionizma so temeljile na ideji, da kulture in kulturne značilnosti izvirajo iz omejenega števila t. i. kulturnih krogov (nem. *Kulturkreise*). Če smo natančnejši, so

zagovorniki kulturnih krogov trdili, da je bilo omejeno število grozdov kulturnih značilnosti značilno za določen zgodovinski čas in območje ter da so se te značilnosti razširile z območij, kjer so se razvile. Eden bolj znanih zagovornikov kulturnih krogov je bil nemški etnolog Fritz Graebner, ki je obstoj kulturnega kroga prvič tematiziral med terenskim delom v Oceaniji (Graebner 1903). Druga pomembna osebnost, ki je razvila teorijo kulturnih krogov in ki je posredno vplivala na kulturnozgodovinsko usmeritev narodopisja in folkloristike v Evropi (tudi v Sloveniji), je bil Wilhelm Schmidt (1937) iz t. i. dunajske kulturnozgodovinske šole.

Na ameriški celini tradicija difuzionizma izvira iz dela etnologa Franza Boasa, ki se je izobraževal v Nemčiji, vendar je odigral osrednjo vlogo pri razvoju ameriške antropologije. Boas in drugi ameriški antropologi so se še bolj odmaknili od modelov difuzije iz središča na obrobje ter zagovarjali, da kulturne spremembe izvirajo iz dveh zgodovinskih procesov – difuzije in preoblikovanja (Boas 1938 [1911]). Medtem ko difuzija lahko poteka prek različnih oblik medkulturnih stikov, pa preoblikovanje zajema številne različne, vzajemno povezane procese, vključno s prilagoditvijo fizičnemu okolju; in v tem okviru lahko preoblikovanje poteka v vsaki kulturi na svojevrsten način.²

Zagovorniki te smeri so oblikovali tudi koncept kulturnih območij, ki so skupine razmejevala z etnografskimi in geografskimi mejami (npr. Mason 1896; Wissler 1917; Kroeber 1939). Clark Wissler je bil eden prvih, ki je v prelomnem delu *The American Indian* (Wissler 1917) sistematično kartiral regionalno razširjenost kulturnih območij ameriških domorodcev v Severni in Srednji Ameriki glede na kulturne značilnosti ter povezavo med kulturnim in fizičnim okoljem.

Koncept kulturne difuzije – posebej v njenih univerzalnejših potezah – so v antropoloških raziskavah kmalu po 1. svetovni vojni nadomestili drugi poudarki. Kljub temu je medkulturni stik ostal pomemben dejavnik za razumevanje kulturnih praks in kulturnih sprememb ter antropološkega preučevanja položaja skupnosti in njihovih kulturnih posebnosti.³ Difuzionisti se sicer niso posvečali preučevanju mej *per se*, so pa poudarjali in analizirali pomen čezmejnih povezav in komunikacije za razvoj kultur in njihovih

Kroeberjev zaris kulturnih območij na ameriškem kontinentu
(Kroeber 1923; Wikimedia Commons).

geografskih položajev. V nekaterih primerih je to vključevalo preučevanje vpliva geografskega okolja na posamične kulture, pa tudi na pomen kulturne bližine in stičnosti, kar se je kazalo v ustvarjanju kulturnih območij. A predstava o difuziji kot dejavniku kulturnih sprememb se je že davno umaknila cilju razumevanja kultur »od znotraj«, iz njih samih.

DRUŽBENE LOČNICE IN RELACIJSKO
RAZUMEVANJE KULTURE IN IDENTITETE

Etnografski poudarek pri obravnavanem razumevanju kultur je pripeljal do dolgotrajne obravnave kultur kot diskretnih entitet ali celo otokov (Eriksen 1993), kar je predpostavka, ki se je na več načinov ohranila do danes. Eden od antropologov, ki je pomagal premikati poudarek s strogo definiranih ločnic med kulturami na prožnejše ločnice (angl. *boundaries*), ki jih definirajo sami člani kulture, je bil Fredrik Barth. Na terenu je raziskoval v mnogih kulturah in državah, vključno z Balijem, Novo Gvinejo in Sudanom. Najbolj pa je poznan po raziskovanju med Patani v pokrajini Swat v Pakistanu, na podlagi česar je razvil nov način preučevanja etnične pripadnosti, osredinjen na usklajevanje ločnic med etničnimi skupinami.

Barth je uredil zbornik *Ethnic Groups and Boundaries*, ki vsebuje raznovrstne etnografske razprave o interakcijah med etničnimi skupinami. Barth in njegovi kolegi so se odločno oddaljili od tedaj prevladujočega razumevanja etničnih skupin kot samostojnih, homogenih kulturnih entitet, sestavljenih iz oseb, ki so jim skupne določene kulturne značilnosti in primordialne vezi. Ni jih vodila splošna podmena, da etnične skupine obstajajo ločene ena od druge; ugotovili so, da so odločilne razlike med temi skupinami večinoma posledica dejavnosti in praks, ki potekajo v teh skupinah in v razmerju z drugimi skupinami.

[K]ategorični etnični razločki niso odvisni od pomanjkanja mobilnosti, stikov in informacij, sprožajo pa družbene procese izključevanja in vključevanja, pri čemer se ohranjajo kategorije različnosti kljub spremembam pri udeležbi in članstvu v času individualnih življenj. (Barth 1969: 9–10)

Barth je dokazal pomen stikov med skupinami, mobilnosti in interakcij za ustvarjanje in ohranjanje etnične identitete. To kaže na vzajemno povezanost etničnih identitet (in ne na njihovo medsebojno osamitev), hkrati pa je osnova za relacijski model identitete. Etnične (in tudi druge vrste) identitete so rezultat neprekinjene prakse pripisovanja in samopripisovanja, vključevanja in izključevanja, opredeljevanja sebe in drugega. To relacijsko in interaktivno razumevanje identitete je vse do danes osnova za

antropološke pristope pri preučevanju identitete in identitetnih politik. Še več, čeprav so Bartha prvenstveno zanimala družbene ločnice (te so se lahko prekrivale s fizičnimi ali političnimi mejami) med etničnimi skupinami, je bilo osrednjega pomena, da je bila mejnost postavljena v središče analiz kot pomemben element identitetnih praks in splošnega antropološkega raziskovanja.

MEHIŠKO-AMERIŠKA MEJA KOT SIMBOLNO PRIZORIŠČE RAZISKAV MEJ

Kaj je torej sprožilo premik od osredinjenosti na družbene ločnice, ki so postale podlaga za relacijsko razumevanje kulturne oz. etnične in tudi druge vrste identitet, k etnografskemu preučevanju mej med državami? Kakor je bilo uvodoma omenjeno, je bila pozornost na meje večinoma odziv na situacije, prakse in pojave, ki so jih raziskovalci opazili na terenu. Mehiško-ameriška meja, o kateri so se po vojni (1846–1848) ZDA in Mehika sporazumeli leta 1854, se v razdalji 3145 km razteza od Tihega oceana do Mehiskega zaliva in velja za eno prvih obmejnih območij, ki je predmet trajnega in sistematičnega preučevanja (Romero 2008). Kako je prav to območje postalo emblematično obmejno območje?

Omenjena koncepta difuzije in kulturnih območij, ki so ju na prehodu v 20. stoletje razvili v ameriški antropologiji, sta

Meja med ZDA in Mehiko v letu 2017 z označenimi ovirami za vozila in pešce (CCBY 3.0 - Földhegy, 2019).

pripravila teren, da je prav to območje lahko postalo pomembno prizorišče etnografskih analiz mej. Na zemljevidu kulturnih območij Severne in Srednje Amerike so bile plemenske skupnosti, ki so predvidoma kazale podobne kulturne značilnosti. Dve od teh kulturnih območij – jugozahodno in mezoameriško – zajemata južni del severnoameriške celine in večino Srednje Amerike. Po besedah Alfreda Kroeberja (1939) je bilo jugozahodno kulturno območje obsežno ozemlje, ki je vključevalo sedanjo mejo med Mehiko in ZDA.⁴

Prvim raziskavam, predvsem zgodovinarjev in sociologov, so sledili antropologi, ki so obmejno območje preučevali po 2. svetovni vojni. Sprva jih politična meja kot takšna ni pritegnila, temveč so jo brezpogojno sprejeli kot nekaj, kar je uokvirilo njihovo raziskovanje. Obmejno območje so imeli za prednjo mejo (angl. *frontier*) z divjino (Stoddard 1986; Donnan in Haller 2000: 11–12),⁵ to prepričanje pa se je prekrivalo s tedaj prevladujočim pristopom antropologov, ki so kulture imeli za zamejene, ločene entitete. Prve etnografske študije so mehiško-ameriško obmejno območje tako prikazovale kot (tedaj) relativno redko poseljeno, skupnosti so tam živele ločene druga od druge (gl. npr. Spicer in Thompson 1972). Sčasoma je nastalo vse več obmejnih naselij, naraščalo je število prebivalcev na prej pretežno praznem obmejnem ozemlju, to pa je spodbudilo premik k pozornosti nanj. Raziskovalci so začeli opazati neskladja med mejami kulturnih območij in politično mejo med Mehiko in ZDA, ki zaznamuje stik popolnoma različnih držav. Kakor je pojasnil Robert Alvarez:

Nobena druga meja na svetu ne odseva tolikšne neenakosti v moči, gospodarstvu in človeški usodi kot prav ta [...] Kompleksnost in težave, ki so inherentne takšnemu paradoksu, presegajo vsakdanja usklajevanja na ravni nacionalnih držav. Ta paradoks sega v kar najbolj lokalne kontekste in vpliva na vsakdanja življenja ljudi ob meji [...] Obsežna izmenjava dobrin, tako človeških kot materialnih, občutno vpliva na življenje in ravnanje [...], enako pa velja za nenehno premikanje in prerazporejanje ljudi, etnične pripadnosti, spolne usmerjenosti in identitete ter ekonomske hierarhije in podrejenosti. (Alvarez 1995: 451)

Poudarki etnografskih raziskav na tej meji so bili procesi in prakse, ki izvirajo iz neenakosti, razlik in neenakomernosti, kakor se kažejo ob meji. Po Alvarezu je mogoče razločiti dva različna, vendar vzajemno konstitutivna raziskovalna pristopa – »dobesednega« in »nedobesednega«. Medtem ko se »dobesedneži« osredinjajo na konkretne procese in težave, povezane z mejo, »nedobesedneže« zanima meja predvsem kot družbena ločnica in preučujejo predvsem z njo povezane prakse in identitetne dinamike (Alvarez 1995: 449). Številni med tistimi, ki so bolj podpirali prvi pristop, so sodelovali tudi v aplikativnih raziskavah, s katerimi so pripomogli k reševanju obmejnih težav. Tako so bili glavni pojavi, ki so jih antropologi preučevali (in jih še vedno), migracije, priseljevanje, zaposlovanje, in varnostni vidiki meje, pri čemer so za vse to predpostavljali, da gre za logične posledice neenakomernosti in razlik, ki so značilne za obmejno območje kot celoto. »Nedobesedno« raziskovanje mej se zanima za kompleksnost in odtenke obmejnih identitet kot tudi za razvoj obmejne kulture ali kultur.

Migracije

V 70. letih 20. stoletja so poleg naraščajoče poseljenosti (in urbanizacije) obmejnega območja migracije postale vse opaznejša obmejna praksa. Raziskovalci iz različnih ved so začeli opazovati vse več čezmejnih selitvenih premikov in tudi prve antropološke študije mehiško-ameriške meje so bile namenjene čezmejnim selitvam (mdr. Weaver in Downing 1976; Camara in Van Kemper 1979). Njihova vrednost je bila v tem, da so bili v ospredju mobilni subjekti in vzorci migracijske kulturne prakse, ki so jo zaznali na lokalni ravni. Pristop je nakazal premik v takratnih raziskavah, saj je meja postala osrednji element analize. Poleg tega je spremljanje fizičnih in družbenih praks migrantov omogočilo mapiranje kulturnih omrežij in skupnosti na nove načine. Med takšnimi raziskavami je delo Linde Whiteford (1979), ki je zasnovala koncept razširjene skupnosti, da bi zajela pomembne čezmejne razsežnosti sveta, ki so ga migranti doživljali v vsakdanjem življenju. Te razsežnosti so problematizirale prej neraziskane značilnosti, pripisane mejam kot

neprepustnim razmejitvenim črtam, ki ločujejo samostojne narode in kulture. Pozneje so etnografske študije to le še natančneje pojasnjevale s preučevanjem, v kakšnem obsegu se čezmejne prakse in ravnanja prekrivajo ali ne z geopolitičnimi razmejitvami ter mejami skupnosti in ozemelj (gl. npr. Kearney 1991).

Mejno območje kot neenak gospodarski sistem

Pomembna vrsta vprašanj, ki so povezana s čezmejno mobilnostjo in migracijami, se nanaša na gospodarske prakse, značilne za obmejno območje, ki so v tem primeru posledica občutne razlike med političnima ekonomijama obeh držav. Takšne razmere so povzročile širok razpon čezmejnih gospodarskih praks – od delovnih migracij mehiških delavcev čez mejo v ZDA do premeščanja ameriških podjetij v Mehiko. Raznovrstne prakse so znak posebne oblike transnacionalne industrializacije, značilne za obmejno območje, od konca 60. let 20. stoletja. Antropologi jih preučujejo z vidika vsakdanjega življenja prej nevidnih obmejnih subjektov, pri čemer pogosto osvetljujejo vse prej kot ugodne vidike čezmejnih gospodarskih podvigov. Bolj poznan primer takšnih raziskav je povezan z množenjem števila tovarn, imenovanih *maquiladoras*; to so podružnice ameriških podjetij na mehiški strani meje, ki izkoriščajo mehiško cenejše tržišče dela, še posebej delo žensk. María Patricia Fernandez Kelly (1983) je v pionirski etnografski študiji prikazala razmere, v katerih so Mehičanke delale v številnih *maquiladoras* v Juarezu. To je bila le prva v nizu študij o tem, kako je meja spodbudila razvoj in ohranjanje inherentno neenakopravnega gospodarskega sistema, ki je tako značilen za pozni kapitalizem (prim. Peña 1997; Salzinger 2003; Lugo 2008).

Obmejne kulture in identitete

Razmerje med čezmejnimi ali transnacionalnimi pogledi na skupnosti in geopolitičnimi opredelitvami suverenosti na podlagi mednarodnih mej je med raziskovalci mehiško-ameriške meje

zanimiva in stalna tema. Številni teoretiki so ponudili najrazličnejše koncepte in predstave, da bi z njimi zajeli posebnosti identitetne dinamike, ki presega kategorije poimenovanj, ki jih priklicuje meja. Po mnenju Josiaha Heymana (2012) sta to razpravo v zgodovinskem smislu izoblikovali dve glavni stališči: prvo poudarja vlogo meje pri pospeševanju ločevanja in polarizacije identitet, drugo pa zagovarja obstoj posebne – hibridne – obmejne kulture.

Po eni strani se precej raziskav posveča tisti vrsti kulturne dinamike, ki dokazuje vlogo meje pri opredeljevanju in polarizaciji identitet. V to kategorijo bi lahko vključili raziskave o ohranjanju in krepitvi obmejnih režimov in nadzora. Med letoma 1942 in 1965 je med Mehiko in ZDA veljal obsežen program začasne delavce, t. i. program *Bracero*, ki je lajšal zakonito mobilnost delavcev (večinoma iz Mehike v ZDA). Ukinitve programa je povzročila rast nelegalnih prehodov meje in posledično krepitev mejnega policijskega nadzora, ki so ga izvajali ameriški organi za priseljevanje (Calavita 1992). Antropologi so poleg vprašanja, kako spremembe obmejnih režimov vplivajo na vsakdanje življenje ob meji, obravnavali tudi, kako je delovanje organov za priseljevanje polariziralo razločevanje med identitetami državljanov obeh držav na osnovi možnosti legalne čezmejne mobilnosti (Heyman 1998, 2001; Andreas 2001).

Nekateri antropologi na podlagi raziskav, kakršna je bila omenjena etnografija Linde Whiteford o razširjenih skupnostih, opozarjajo na nastajanje posebnih obmejnih kultur na podlagi kulturnih procesov in formacij, ki jih opazujejo na meji in za katere ni videti, da bi se prekrivali s teritorialno in kulturno enotnostjo, na kateri naj bi temeljile meje med nacionalnimi državami (Rosaldo 1989). Koncept posebne obmejne hibridne kulture poudarja kompleksnost čezmejne razsežnosti, ki določa vsakdanje življenje na obmejnem območju (v nasprotju z nacionalnimi središči). Med prvimi predlagatelji obmejne hibridnosti je bila domača raziskovalka mej Gloria Anzaldúa (1987), ki je pokazala, kako položaj hibridne – *mestizo* – kulture spodkopava vrednotenje in razmejitve med dominantnimi kulturnimi kategorijami, ne da bi pristal na položaj drugosti. Oscar Martínez (1994a) pa je v etnografski študiji življenja ljudi ob meji ponudil kompleksno tipologijo obmejnih območij. Ko je v koncept obmejne kulture vključil etnično

pripadnost, raso, mobilne prakse in še druge podkategorije, mu je dodal precejšnjo mero razločevalnih odtenkov.

Ta kratek opis le nakazuje, kakšen je obseg z mejo povezanih tem, ki so jih antropologi preučevali prav na tej meji. Poseben poudarek na vsakdanjem življenju in procesih se kaže tudi v širokem razponu aplikativnih raziskav; njihov cilj je bil spopadanje z vprašanji in težavami zaradi meje, posebej tistimi, ki so povezani z neenakostmi, za katere se zdi, da so vraščene v obmejno območje. Za številne raziskave, ki so jih v več desetletjih izvedli ob tej prvi temeljito preučeni meji, in za pomembno vključevanje raziskovalcev mej v politiko je značilno, da so bile sprva predvsem lokalno usmerjene in brez primerjalne razsežnosti. Vendar je nadaljnji razvoj etnoloških in antropoloških raziskav mej proti koncu 90. let 20. stoletja prispeval k širjenju in ponovni oživitvi primerjalnih razprav.

EVROPSKE MEJE IN NASTANEK SODOBNIH RAZISKAV MEJ

Ameriško-mehiška meja je do zdaj najbolj raziskana meja, vendar so bile pri spodbujanju razvoja sodobnih raziskav posebej pomembne evropske meje. To je predvsem posledica prekrivanja dveh procesov: evropeizacije in evropskega integracijskega procesa po 2. svetovni vojni, ter od poznih 80. let 20. stoletja geopolitičnih sprememb, ki vplivajo na meje (tako v Evropi kot drugod po svetu). Prekrivajoče se težnje niso spodbudile analitičnih vprašanj o nobeni specifični meji v Evropi, so pa krojile vprašanja o mejah v Evropi in raziskovalne pristope na splošno. V nadaljevanju tako ni posebej obravnavana kaka določena meja, temveč so v ospredju trenutne meje na povezanem območju, kjer je zaznati podobne procese.

Evropeizacija in evropska integracija

Meje na evropski celini so se v zgodovini nenehno premikale, konec 2. svetovne vojne pa je zanje nakazal novo dobo. Na eni strani je

postavitev železne zavese ustvarila več desetletij vztrajajočo tako rekoč neprepustno delitev evropskega kontinenta (Pelkmans 2012), na drugi strani pa je ustanovitev EU sprožila niz integracijskih procesov z daljnosežnimi posledicami. EU je bila leta 1951 prvotno ustanovljena kot Evropska skupnost za premog in jeklo (ESPJ), da bi se oblikovalo enotno tržišče za surovini, potrebni za izdelavo streliva. Namen gospodarske povezanosti je bil, da bi vojna med članicami skupnega tržišča postala »ne le nepredstavljiva, ampak tudi materialno nemogoča« (Schuman 1950). EU od tedaj uporablja različne mehanizme za spodbujanje novih oblik soodvisnosti in sodelovanja med državami članicami, pri čemer je zelo pozorna tudi na meje in obmejne regije.

Prve čezmejne pobude so se začele razvijati v 60. letih 20. stoletja in so bile povezane z obmejnimi območji EU. Namenjene so bile »premagovanju nacionalnih mej, da bi zacelili zgodovinske rane« (Mozer 1973), pri čemer so se s čezmejnimi povezavami preoblikovali stiki, obremenjeni z razlikami in tudi zgodovinskimi napetostmi. EU se je sicer večala z zaporednimi širitvami, vendar je namenjala vse večji poudarek čezmejnemu sodelovanju in prilagajala svoje regionalne politike, da bi ustvarila raznovrstne čezmejne programe. Poleg tega je postavitev notranjega tržišča in schengenskega območja sredi 90. let 20. stoletja pripomogla k nečemu, kar je postala simbolna značilnost EU – območje »odprtih mej« za prost pretok dobrin, storitev, ljudi in kapitala. Območje brez mej se je do prvega desetletja 21. stoletja občutno razširilo s pristopom številnih srednje- in vzhodnoevropskih držav v EU, od katerih so nekatere postale tudi del evrskega in schengenskega območja, kjer se mejni režimi rahljajo na različnih področjih (finance, varnost idr.).

Obmejna geopolitika poznega 20. stoletja

Zadnje faze vključevanja novih držav članic v EU so potekale vzporedno s številnimi dogodki in procesi, ki so se v 80. in 90. letih 20. stoletja odvijali tako v Evropi kot po vsem svetu, ti pa so imeli pomembno vlogo pri (ponovnem) opredeljevanju mej in

spodbujanju raziskovalcev, da jim namenijo pozornost. Po eni strani so dogodki, kot sta konec hladne vojne in posledični padec železne zaves, privedli do razpada in/ali preseganja mej, hkrati so se oblikovali številni transnacionalni/regionalni trgovinski bloki,⁶ ki so tekmovali z EU. Videti je bilo, da tesneje povezujejo globalno skupnost, s tem ko ukinjajo ali presegajo meje v korist globalnim tokovom, povezavam in mobilnosti. Ti pojavi so tudi v središču številnih teorij globalizacije, ki pogosto tematizirajo takšne čezmejne tokove in njihove vplive na vsakdanje življenje (npr. Harvey 1989; Jameson in Miyoshi 1998; Appadurai 1996).

Po drugi strani je takšen razvoj spremljala tudi rastoča krepitev mej. Konec hladne vojne je z razpadom držav, kot so ZSSR, Jugoslavija in Češkoslovaška, prinesel postavitev ali ponovno oblikovanje mej. Dogodki, kakršen je bil 11. september 2011, so prispevali k še močnejši kulturi in diskurzu varnosti, ki krepí obmejne režime ob spoprijemanju z različnimi grožnjami – političnimi, okoljskimi, povezanimi z mobilnostjo ali zdravjem. Dejansko se je od leta 1989 število držav (in državnih mej) povečalo in ne zmanjšalo (Donnan, Thomassen in Wydra 2018). To kaže na še močnejšo navzočnost mej in postavlja vprašanje, ali predstava o svetu brez mej ustrezno označuje sodobni svet, v katerem živimo.

Od skupnosti prek regij do mej

Za razloček od ameriško-mehiške meje, ki je zaradi specifičnih značilnosti spodbudila omenjene raziskave, antropološko zanimanje za evropske meje v veliki meri izvira iz premika v koncipiranju etnografskih raziskav med antropologi v Evropi. Ta premik je povezan s spreminjajočimi se pogledi na njihove tradicionalne enote preučevanja, ki so bile navadno majhne, namreč vas ali podeželska skupnost, in so jih pogosto analizirali kot ločene enote na zelo podoben način, kakor je veljalo za kulture, da so statične ali po naravi nespremenljive. V poznih 60. in v 70. letih 20. stoletja so se številni antropologi začeli odmikati od tega načina razmišljanja (npr. Boissevain 1975) in so razvijali nove pristope v preučevanju skupnosti v širšem, manj statičnem okviru, katerega meje določajo

družbena, politična in gospodarska omrežja, ki jim te skupnosti pripadajo. To je privedlo k prehodu s preučevanja skupnosti na preučevanje regij (Cole 1977), pogosto obrobnih in s posebnimi kulturnimi identitetami; takšna primera sta Sicilija (Schneider in Schneider 1976) in Katalonija (Hansen 1977).

Premik k regijam v Evropi ni vključeval le spoznavanja in preučevanja povezav med regionalnimi oz. nacionalnimi ustanovami, družbenimi akterji in razvojem na ravni krajev ali skupnosti, temveč tudi medsebojnih povezav med prostorom, krajem in ozemljem, vključno z razmejitvami območij in njihovimi mejami. Študijo Johna W. Colea in Erica R. Wolfa (1974) v južnotirolski obmejni regiji⁷ pogosto navajajo kot eno glavnih del iz tradicije regionalne antropologije, ki obravnava meje. Raziskava ujemanja in neskladij med regionalnimi kulturnimi pokrajinami in spreminjajočimi se družbenimi oz. političnimi ločnicami, vključno z mejami, je postala pomembno delo, ki je spodbudilo nadaljnje raziskave mej v Evropi.

Ena zelo opaznih značilnosti etnografskih študij mej v Evropi je bila njihova pozornost do prekrivajočih se mej – kulturnih, etničnih in političnih – in njihovih sprememb v času. Takšen pristop je temeljil na vključevanju nakopičenega zgodovinskega in etnološkega znanja v etnografske analize (Bohannan in Plog 1967; Sahlins 1989; Driessen 1992). V raziskavah evropskih mej sta ostala postavljanje in umikanje mej in obmejnih režimov osrednja tema.

Meje in proces evropeizacije

Študije evropskih mej lahko v grobem uvrstimo v dve prekrivajoči se, a vendar različni smeri raziskovanja. Prva sledi smernicam, ki so jih postavili tisti antropologi, ki so od preučevanja diskretnih skupnosti napredovali k preučevanju stalnih sprememb v državah EU. Ta je s številnimi širitvami z vključevanjem vse večjega števila držav članic in z ukrepi za ustvarjanje medsebojne odvisnosti z ukinjanjem mej nenehno redefinirala širši kontekst položaja skupnosti, območij in držav. Raziskave držav EU se je enačilo s »sodobno analizo evropskih družb v nenehnih spremembah«, prioriteta teh analiz pa je bila tudi »preučevanje širših vprašanj

kulturne in narodne identitete ter simbolnih in materialnih mej, ki ločujejo in združujejo, in njihovih razmerij z dejstvi in kapricami ES« (Wilson 1993a: 5).⁸ Kulturna razsežnost spreminjajočih se mej je postajala vse pomembnejša tema raziskovanja integracijskih in globalizacijskih procesov in njihovega vpliva na evropske družbe in kulture.⁹

Antropologi so v tem kontekstu na različne načine pristopili k etnografskemu preučevanju mej. Že omenjeni Thomas M. Wilson, strokovnjak za irsko kopensko mejo in njena obmejna območja, je preučil spremenljivo vlogo in funkcijo te meje v vsakdanjem življenju obmejnih skupnosti. Del raziskav je izvedel v času, ko se je 31. decembra 1992 v Evropski skupnosti (ES) sklenilo oblikovanje notranjega tržišča, s tem pa je ES prvič omogočila prost pretok dobrin, storitev in kapitala med državami članicami. Preučeval je, kako ljudje spremenjeni mejni režim doživljajo na dnevni ravni, in raziskoval učinke spremenjene gospodarske vloge meje za povezovanje skupnosti na obmejnem območju. Posebej se je osredinil na nekaj, kar je poimenoval kulturna ločnica med Irsko in Severno Irsko. Pri tem je na obmejnem območju raziskal sovplivanje med političnimi in kulturnimi oz. simbolnimi funkcijami meje, ki spreminjajo naravo irske kopenske meje (Wilson 1993b).

Druga pomembna tema so bile drugačne oblike sprememb evropskega obmejnega režima, tj. ob padcu železne zaves. Daphne Berdahl (1999) se je usmerila na mejo med Vzhodno in Zahodno Nemčijo, na primer majhne vasi Kella ob meji med državama v času padca meje in vzhodnonemškega socialističnega režima. Mejo je obravnavala kot materialno danost in hkrati družbeno dejstvo, ki strukturira vsakdanje življenje, pri tem pa je etnografsko raziskala, kako je država vzdolž dotlej neprepustne meje oblikovala prostor in osebnosti – predvsem z vidika Vzhodnih Nemcev. Poleg tega se je trudila razumeti, kaj se je dogajalo z njihovimi identitetami, ko je meja praktično čez noč izginila, pri čemer je sledila spremembam v lokalni identiteti in kulturi ob spoprijemu z dramatičnimi transformacijami na makroravni. To je poleg preučevanja pomena odprte meje med Vzhodno in Zahodno Nemčijo v smislu čezmejnih povezav in komunikacije prineslo usmeritev pozornosti na razvoj ali vztrajanje nečesa, kar so takrat imenovali »zid v glavah

ljudi«, in razpravljanje o krepitvi ali na novo postavljenih vzorcih družbene diferenciacije.

Spremenjeni obmejni režimi v Evropi torej niso vključevali le rahljanja ali ukinitve mej, temveč tudi ustvarjanje novih. Ob razpadu dotedanjih socialističnih držav, kot so bile nekdanje Sovjetska zveza, Češkoslovaška in Jugoslavija, so nastale številne nacionalne države in nove mednarodne meje – tudi v Sloveniji. Antropologinja Duška Knežević Hočevar (1999) se je osredinila na njeno južno mejo vzdolž reke Kolpe. Na podlagi terenske raziskave med obmejnimi vaškimi skupnostmi na obeh straneh reke, ki je bila dolgo mejnik med *Kranjci* (Slovenci) in *Gorani* (Hrvati), je analizirala spremenljiva razmerja med etničnimi in nacionalnimi oblikami identitete na obmejnem območju. Preučevala je načine, kako ljudje ob reki doživljajo državnost – tako Slovincih kot Hrvatov – ter v kolikšnem obsegu in na kakšne načine to vpliva na njihove izkušnje s čezmejnem območjem in predstave o njem.

Evropa in razvoj antropologije mej

Širitev analitičnih okvirov od 60. let 20. stoletja je privedla do preusmerjanja tradicionalnih raziskav na ravni vasi, skupnosti in regij. Temeljite etnografske raziskave ob mejah so od 70. let 20. stoletja opozarjale tudi na pomen vključevanja preučevanih obmejnih skupnosti in območij v širše politike, katerih del so, vključno z nacionalno in transnacionalno ravni. Hkrati se je v antropologiji vse bolj krepila težnja po razumevanju širših geopolitičnih razmerij, ki so zgodovinsko sooblikovala kulturne skupnosti po svetu (Wolf 1998 [1982]), kar je na poseben način pozornost usmerilo tudi na meje in spremembe njihovih režimov. Raziskovanje nelokaliziranih razmerij se je nadalje razvijalo tudi kot odziv na vse večjo prevlado globalizacije kot interpretacijskega okvira sodobnega življenja. Na podlagi številnih procesov, za katere se zdi, da ustvarjajo svet »brez mej«, ta okvir raziskovanja poudarja povezave, transnacionalnost, kroženje in pretoke. Vendar so antropologi, ki so prispevali k tej smeri raziskovanja, opozarjali, da nadaljnji pomen mej in celo njihovo množenje navkljub globalizaciji zahteva poglobljenejše

razumevanje politično-gospodarske vloge mej. Takšno razumevanje naj vključuje analizo pomena držav v odnosu do mej, kar zahteva preučevanje mej kot elementov države in izrazov državne teritorialnosti in ne zgolj kot skupkov političnih, kulturnih in/ali simbolnih označevalcev. Ta pristop je ena glavnih pridobitev, ki so jih evropske raziskave mej vnesle v to, kar je postalo sodobna antropologija mej, s tem pa se je preoblikovala tudi vloga, ki je bila zgodovinsko dodeljena etnografskim raziskavam Evrope.

Etnografi sicer mednarodnih mej ne reducirajo na oblike izražanja državne oblasti, res pa trdijo, da razumevanje strukture in funkcije mej – posebej na območjih, kjer so meje spremenljive – zahteva, da ne spregledamo vloge države in njenega vpliva na vsakdanje življenje, posebej na obmejnih območjih, in na tam živeče skupnosti. To je še posebej pomembno v svetu, kjer rastoče število mednarodnih mej nujno pomeni nadaljnjo (in okrepljeno) navzočnost držav in državnih struktur, čeprav je po mnenju Wilsona in Donnana močna »zaznava, da so ljudje zdaj svobodnejši ali bolj prisiljeni, da se izmikajo omejitvam teritorialno utemeljene politike«. Trdita namreč, da takšno opažanje očitno spregleda dejstvo, da gre pri »vsaki politiki že po definiciji za izkoriščanje avtoritete in moči, da usmerja ravnanje drugih, s čimer dosega javne cilje posameznika ali skupine« (Wilson in Donnan 1998a: 2). Razumevanje medsebojnih vplivov različnih razsežnosti mednarodnih mej – kot državne strukture in tudi kot političnih, gospodarskih in družbenih označevalcev – zahteva »lokalizirano, partikularistično in teritorialno fokusirano predstavo o mejah« (Heyman 1994: 46).

Nekatere že omenjene etnografske raziskave o spremenljivosti mednarodnih mej v Evropi ukrepe na državni ravni dejansko razumejo kot kontekst za svoje raziskave. Vendar pa je zanje značilno, da državo in državno oblast postavijo v ospredje analize, hkrati pa ohranijo temeljno zanimanje za lokalno okolje, kulturni kontekst in tudi pomembnost mej v življenju tistih, ki živijo ali delajo v njihovi bližini. Prav ta analitični pristop je bil nekakšna odskočna deska za analizo številnih z mejo povezanih vprašanj.

Eno pomembnih vprašanj je identiteta – in vloge mednarodne meje kot stika dveh državnih oblasti v praksi in opredelitvi

identitete. V tem kontekstu je pogosto omenjeno delo zgodovinarja Petra Sahlinsa med Katalonci, etnično manjšino, ki živi (tudi) v Pirenejih, na čezmejnem območju med Francijo in Španijo. Sahlins je raziskoval v dolini Cerdanya, ki so jo v 17. stoletju s Pirenejskim mirom razdelili med Francijo in Španijo. Dolino »zaznamuje opazno presečišče države, naroda in etničnosti v skrbno razmejeni regiji« (Sahlins 1998: 33). Na podlagi številnih zgodovinsko-arhivskih virov in etnografskih raziskav je analiziral zgodovino meje v tej razmejeni regiji od poznega 17. stoletja do danes in načine, kako meja vpliva na opredeljevanje identitete prebivalcev doline kot lokalne, etnične in nacionalne. Sahlinsu je uporaba različnih pogledov in pristopov omogočila preučitev položaja državnih organov in obmejnih skupnosti na obeh straneh doline. Tako je lahko tudi osvetlil vlogo različnih subjektov v opredelitvi nacionalne identitete v dolini, pri tem pa je poudaril, v kolikšnem obsegu je oblikovanje nacionalne identitete tudi posledica lokalnih procesov samorazločevanja med prebivalci obmejnega območja.

Postavitev države v ospredje analiz mej in obmejnih območij ni bila uporabljena zgolj v primerih tradicionalnejših evropskih mej, temveč tudi v nenavadnejših primerih, kakor npr. ob urbani meji med Vzhodnim in Zahodnim Berlinom, katere padeč leta 1989 je bil prvi korak k ponovni združitvi Nemčije. John Borneman (1992) je opravil dve leti in pol terenskega dela na obeh straneh berlinskega zidu, pri čemer je analiziral in primerjal državne diskurze o identiteti in pripadnosti in zbral življenjske zgodbe vzhodnih in zahodnih Berlinčanov. Analiza sovplivov med uradnimi državnimi diskurzi in pripovedmi o dnevni dejavnosti in izkušnjah je bila osnova za preučevanje vloge države v oblikovanju diferenciranih identitet v mestu, ki je nekoč bilo – in je spet postalo – enotno. Podrobno je preučil koncepte in mehanizme, ki sta jih nemški državi uporabili za opredelitev različnih oblik subjektivnosti med njima, in kako je to odsevalo v razumevanju povezanosti in pripadnosti, kakor so o tem pripovedovali Berlinčani na obeh straneh meje. Z analizo državno pogojenih diskurzov in identitetnih strategij, ki jih je opazil v vsakdanjem obmejnem življenju, je ponudil pomembne poglede na podobnosti in razhajanja pri predstavah o pripadnosti, ki so pustile svoje sledi tudi, ko zidu ni bilo več.

Analiza nenehno spreminjajočih se mej, obmejnih režimov in obmejnih praks je še danes osrednja tema etnografskih raziskav evropskih mej, saj so meje v EU še vedno nestalne in spremenljive ter zato nenehno preoblikujejo povezave med razumevanji teritorialnosti, identitete in lokacije (Green 2013). Sodobne evropske raziskave mej in nekatere obmejne prakse, tudi v EU, bodo obravnavane v naslednjih poglavjih.

Širše gledano so etnografske raziskave evropskih mej privedle do nenehno rastočega gradiva, ki je pomembno za razvoj antropologije mej kot takšne, pri tem pa je preseglo meje Evrope kot celine in predmeta analize. Razvoj in prehod antropologije mej v nekatere sodobne smeri raziskovanja bosta temi naslednjega poglavja.